

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar tenger metafora

1. Nagy tavunk szláv eredetű *Balaton* neve 1055-től adatható: *Balatin* (Tihanyi alapítólevél, ÓMOlv. 19), a magyarba a szláv **Blatъnъ jezeryъ* 'mocsaras, sáros tó', **Blatъnъ gradъ* 'Mocsárvár, Sárvár' (FNESz. 80) név előtagja került. A tó ném. *Plattensee* elnevezése viszont népetimológia eredményeként jött létre, az osztrákok, németek 'lapos (vagyis sekély) tó' jelentéssel a szláv nevet „értelmesítették”: *blatъnъ* > *platten*. A római hódítás előtt a kelták tanyáztak ezen a környéken, ők adhatták a tónak a *Peiso* nevet. A rómaiak ugyancsak a 'sekély tó' jelentésű latin *Lacus pelso* néven emlegették a Balatont.

2. A Balatonra jóval később létrejött nálunk a „*Magyar tenger*” metafora, amely túlzó főnévi jelzőként került használatba a tóra. Hasonlítható a túzok 'Otis tarda' irodalmi nevéhez: *magyar strucc* (*magyar strucz* [NAGY 1861]). Manapság is forgalomban vannak magyarázataira, keletkezésére különböző próbálkozások, például a Magyar Televízió „Fötér” című műsorában (2007. nov. 11-én) a következő hangzott el: „Siófok nyaranta a déli part fővárosa. A patinás üdülőhelyen 1878-ban készült az első fürdőház, amelynek feliratáról – *Magyar Tenger* – terjedt el a Balaton máig is élő elnevezése”. A világhálóra is fölkerült. Más idegenforgalmi fórumokon és rádióadókon a költő Pálóczi Horváth Ádám a névadó, pl. MR1 – Kossuth Rádió: „Ha a Balatont »magyar tenger«-nek nevezzük, őt idézzük, ő vezette be ezt az elnevezést” (250 éve született Pálóczi Horváth Ádám költő, népdalgyűjtő. Vasárnapi újság, 2010. 05. 16. 16:34). A Wikipédián ugyancsak az olvasható, hogy Pálóczi „A Hol-mi köteteinek (1–3, 1788–1793) számos versében énekelte meg a Balatont, melyet ő nevezett először »magyar tenger«-nek”.

Pálóczi Horváth Ádám felesége révén, akinek Balatonfüreden voltak birtokai, került a Balaton mellé. Az 1783 és 1797 között Füreden élő író és költő, tudós csillagász, földmérő, igazi polihisztor volt, neki köszönhetjük Füred első térképét is. Szintén ő volt, aki elkészítette a Magyar Tudós Társaság tervét. Nyelvünk elhivatott művelője – barátjával, Kazinczyval szemben – azonban a nyelvújításban ortológus. 1785-ben verses levélben üdvözölte Révai Miklóst nyelvi törekvéseiért (RÉVAI 1787). Nyomatásban is megjelent verses levél az „Egy szép Asszony mentsége, kit a Balaton látogatába menni nem engedett” című (Hol-mi III.). Felesége, Oroszi Julianna egy ízben félt átkelni Füredről a viharos Balatonon, hogy a szántódi vendégségre eljusson. Ebben említi a *kis tenger*-t:

*Habjai országunk kisdud tengerének
A partokon olyan rémulést szerzének...*

1789. februárjában verses levelet írt Kazinczyhoz (Hol-mi II.), Füredet próbálta vonzóvá tenni a költőtárs előtt. Így dicséri:

*Előtte tengert természet, háta megett hegyeket,
Mellyek fákkal kiesítik s szőlőkkel a bérczeket.*

3. Prózában, versben, útikönyvekben számtalan helyen hasonlítják tengerhez a Balatont. A tenger-metaphora felbukkanásával foglalkozó két szerző, Lipták Gábor és Zákonyi Ferenc a költőt, Pálóczi Horváth Ádámot (1760–1820) tartotta eleinte az elnevezés alkotójának (LIPTÁK–ZÁKONYI 1957: 3). A szerzők többek között „A magyar tenger keresztapja” című cikkükben (ZÁKONYI–LIPTÁK 1956) lelkes nyomozás után azt írják, hogy a költő adta a tónak a *Magyar tenger* nevet, és hírért elterjesztette az országban. Egy 1787-ben megjelent versében olvasható először szerintük. Zákonyi Ferenc saját – korábbi – állításával ellentétben már 1960-ban idézi Kazinczy néhány sorát, amely Pálóczi elsőbbségét kizárja (ZÁKONYI 1960). 1988-ban kikel a „hiedelem” ellen, amely tudatlanul Pálóczitól eredezteti az elnevezést, „pedig ez tévedés, mert jó barátja és példaképe, Kazinczy Ferenc már jóval előtte (...) leírta ezt a jelzöt” (ZÁKONYI 1988: 622).

Ez a „jóval előtte” azonban mindössze 12 év, iskolák számára írt könyvben bukkan fel a *magyar tenger* metafora. A sokoldalú, lelkes térképgyűjtő széphalmi poéta tankönyvíró is volt, ugyanis ismert reformtankönyve egy népiskolakönyve (Kazinczy 1831). A magyar irodalom első vezéralakja 1786-tól 1790-ig a kassai tankerület iskoláinak felügyelője volt, mint háromévi inspektori működése után írja, a nemzeti iskolák tanítóinak tekintettel kell lenni a következőkre: „mindazt, ami csak füst, ami a tanulást a gyermek előtt nehezebbé teszi, ami az ahhoz megkívántatott kedvet elveszi; ami őt a kis, még beszélni is alig tudó gyermeket, egy kis nevetséges tudóssá teszi, el kell hagyni, ... egészen meg kell tilalmazni. Nemcsak az emlékezetét, hanem az ítéletét s elmésségét is kell a gyerekek munkába venni” (Kazinczy/1925: 176). Az említett zsenigéje „Magyar ország geographica” címmel Kazinczy első nyomtatásban megjelent műve (KAZINCZY 1775), az akkor 16 éves pataki diák Magyarország földrajzát választotta témául.

E könyv 5. lapján olvasható: „a Balaton, melly, mivel igen hosszú, *Maré Hungaricum* azaz *Magyar Tenger* nevet kapott”. KAZINCZY utal a kifejezés egy korábbi – latin nyelvű – használatára, valóban latinból fordított a *magyar tenger*. Mint a szerző már az alcímben említi, munkájának anyaga „egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szededetett”, nyilván használta Michael Bonbardusnak az ország-ismereti irodalom hagyományaiba illeszkedő latin nyelvű művét. Ebben található ugyanis a latin frazeológia első felbukkanása. A szerző Bécsben kiadott „Topographia magna Regni Hungariae” című helyismereti művében (BONBARDUS 1718) említi a füredi savanyúvizet is. Az első kiadásban még nem szerepel a *Magyar tenger* latin megfelelője, a Balatonról csupán annyit olvashatunk, hogy „Priusquam oppida, arcèsque hujus Comitatus de more lustremus, juverit memoratum lacum Balaton, Germanis Platten-See” (78). Művének azonban több kiadása is volt, az egyik – „nunc studio cujusdam ex eadem Societatae sacerdotis Joh. Bapt. Trestyanszki” – szintén Bécsben látott napvilágot, 1750-ben. Ebben a Balatont már magyar tenger néven is említi a „De Lacu Balathone” fejezetcím alatt: „mare illud Hungaricum, Balathonem ajo, Germanis Platten See, qua licet, metiamur” (250. §. III.). Ez volt a mintája a Kazinczy földrajz-könyvében szereplő *magyar tenger*-nek. 1782-ben ugyancsak említik a latin megfelelőt: az „ungrisch Fogas” a „Mare Hungaricum” híres hala (UngMag.), egy pozsonyi folyóiratban olvasható.

4. A *magyar tenger* metafora további előfordulásai teljes körűen aligha dokumentálhatók, hiszen igen népszerűvé vált, se szeri, se száma azoknak a költőknek, íróknak, újságíróknak, akik használták a kifejezést. Érzékeltetésül csupán néhány korai szerző munkájából, a 19. századig ragadjuk ki a *magyar tenger* kifejezést. 1792-ben Galánthai gróf Fekete János költő, műfordító Füredet „Magyar Spának” nevezi (Spa: híres gyógyhely), versében: „Ki tudná leírni magyar tengerének / Kies sétálóim díszes környékének?” (PÁLÓCZY 1912: 89). 1813-ban P. Horváth Ádám nagy dalgyűjteményében: „Adj egy kis csendességet *magyar tengerednek*” (ÖÉ.). 1827-ben írja Hrabovszky Dávid a Tudományos Gyűjteményben: „a Balaton tava nagyságára nézve méltán Magyar Tenger”. 1843-ban Vajda Péter cikke szerint: „Tenger hajó nélkül! Balaton a valódi magyar tenger és semmi tengerészet nincs rajta, semmi gálya, semmi gözös” (Magyar Életképek I/5.). Végre 1846-ban vízre bocsátották a Kisfaludy gőzöst, Vajda beszámol az ünnepségről: „s miután fölszenteltetett, a jelen voltak áldásától kísérve ereszkedett a magyar tenger tükrére” (Pesti Divatlap, 1846. okt. 3.). Az egykori lapokban is népszerűsítik a „Magyar Tengert”, például Csatáry Ottó 1845-ben: „a Balaton méltán igényli a magyar tenger nevet” (Életképek, 9. sz.). 1876-ban azt írták legnagyobb tavunkról: „a kilátás édent tár elénk; bármerre tekint is szemed, eléggülten legelhet a kellemes tájon. Előtted a magyar tenger, a rajta lézengő halász-sajkák, az egész Balaton homályba enyésző partjai” (BÁTORFI 1876). Egy legendás úszó, az első magyar sportlap-alapító, szerkesztő, író, Szekrényessy Kálmán (a füredi naplójáról híres Slachta Etelka egyik fia), 1880-ban úszta át a Balatont, „minden ladik-kíséret nélkül át is bírom, át is merem úszni a magyar tengert”, egy hírlapi cikkében (SZEKRÉNYESSY 1880) többször is leírta a *magyar tenger* metaforát.

A hivatkozott irodalom

- BÁTORFI LAJOS 1876. Adatok Zalamegye történetéhez 1. Szerzői magánkiadás, Nagykanizsa.
- BONBARDUS, MICHAEL 1718. Topographia magna Regni Hungariae, cum annexis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Serviae, & Bulgariae etc. Regnis; tum etiam Transylvaniae, Valachiae, Moldaviae provinciis. Viennae.
- Életképek. Szerk. Frankenburg Adolf Pest, 1844–1846.
- Hol-mi = Pálóczi Horváth Ádám: Hol-mi. Külömb-külömb-féle dolgokról írt külömb-külömb-féle versek 1. Pesthenn, 1788; 2. Győr, 1793; 3. Pest, 1792.
- Kazinczy Ferenc 1831. Szent történetek az Ó és Új Testamentom könyvei szerint. Sárospatak.
- Kazinczy Ferenc /1925. Hivatalba vezető beszéd. In: Weszely Ödön szerk., Nagy pedagógusok. Neveléstörténeti olvasmányok. Lampel R. Kvk., Bp.
- KAZINTZY FERENC 1775. Magyar ország geographica, az az, földi állapotjának le-rajzolása, mellyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szedetetett, és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szívességgel viseltetnek, szemeik eleibe terjesztett. Kassa.
- LIPTÁK GÁBOR – ZÁKONYI FERENC 1957. A Balaton a magyar irodalomban. Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Balatonfüred.
- Magyar Életképek. Szerk. Frankenburg Adolf. Pest, 1843–1844.
- NAGY JÓZSEF 1861. A madár. Sieglér testv., Komárom.
- ÖÉ. = Pálóczi Horváth Ádám, Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek ki magam csinálmányja, ki másé. 1813. évi kézirat. MTAK Kt RUI 8–r. 46.
- Pálóczy Edgár 1912. Gr. Fekete János versei. Balaton, 1912. dec. 1., 9–10. sz.
- Pesti Divatlap. Szerk. Vahot Imre, Erdélyi János. Pest, 1844–1848.

- Révai Miklós 1787. Elegyes versei. Pozsony. – Pálóczi Horváth verse: Függelék 262.
 Szekrényessy Kálmán 1880. A balatonfüredi távúzás. Pesti Napló, 1880. szept. 1.
 UngMag. = C. D. Barsch, Bemerkungen über den Plattensee. Ungarisches Magazin. Pozsony, 1782.
 ZÁKONYI FERENC – LIPTÁK GÁBOR 1956. A magyar tenger keresztapja. Bakonytáj. A Veszprémmegyei Népújság mell., máj. 30.
 ZÁKONYI FERENC 1960. Ki nevezte a Balatont először Magyar Tengernek. Középdunántúli Napló, dec. 4., 6.
 ZÁKONYI FERENC 1988. Balatonfüred. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Városi Tanács, Veszprém.

RÁCZ JÁNOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Fíú szavunk történetéhez*. E rövidke dolgozatban azon szavaink egy részéről szólok, amelyekben *fíú* szavunk vagy teljesen nyilvánvaló módon, vagy csak „meglapulva” van jelen. Valamikor BEKE ÖDÖN egy kitűnő cikkben (BEKE 1912) szólt erről a kérdéstről, de – legalábbis nekem úgy tűnik, hogy – az utókor megfélekedett érveléséről. Azért döntöttem e téma ismételt tárgyalása mellett, mert alighanem sikerül Beke okfejtését némely ponton megerősítenem és kiegészítenem.

A következő szavakat tárgyalom: *iafia*, *ifjú*, *fiatal*. Az etimológiai szakirodalomban bőségesen foglalkoztak e szavakkal, itt nem emlékezem meg részletesen az összes (jórészt tévesnek bizonyult) feltevésről, ötletéről, azokat ugyanis az érdeklődő olvasó könnyedén megtalálja azon irodalmi tételek egy részében, amelyekre hivatkozom.

1. Elsőként *iafia* szavunkról írok, mivel talán ennek magyarázatával foglalkoztak a legtöbbet. Ismereteim szerint MUNKÁCSITÓL (1894b: 259–60) származik az a magyarázat, amelyet én is helyesnek tartok, hogy ti. a m. *ia-fia* voltaképpen ún. összefoglaló (kopulatív) összetétel, és eredeti jelentése ’lánya-fia’. Ugyanezt vallotta SZINNYEI (1905: 442) is, akinek figyelmét azonban valószínűleg elkerülte MUNKÁCSI említett magyarázata, amely eredetileg a Nyelvtudományi Közleményekben látott napvilágot (MUNKÁCSI 1894a: 156–7). HORGER (1924/2001: 85) is ekként vélekedett a szó születéséről, és okkal utasította el azt a nézetet, hogy az *ia*- előtag *i*- eleme az *ifjú*, nyj. *ilány*, *iléány* egykoron ’kicsiny, fiatal’ jelentésű *i*- előtagjával lenne azonos, amely ötlet BUDENZTŐL (MUSz. 810) származik.

PAIS lehetségesnek tartotta ugyan *iafia* szavunk ugor eredetét, de a CzF.-féle „Itt az *ijas* csak utánzott játszi hang” ötlet nyomán úgy vélte, hogy „bizonyos fokig lehetséges, hogy a *fia*- tö (*fiak*, *fias*, *fiastul*) vagy a *fia* birtokos személyragozott forma ikerítésével van dolgunk, amely az alapelem szókezdő labiodentalis *f* hangjának elvetésével keletkezett” (PAIS 1961: 78). PAIS ezen ötletét második lehetőségként az MSzFE. (2: 314), a TESz. (2: 183) és az UEW. (2: 835–6) is megemlíti. STEINITZ azonban egyértelműen ugor korinak minősítette *iafia* szavunkat (DEWOS. 38). Az EWUng. (1: 597) viszont már az ikerszó eredetét említi elsőként, az ugor etimológiát csak másodikként... A PAIS (1961: 78) által óvatosan előadott magyarázati kísérlet azonban, amely szerint a m. *ia*- ikerítéssel

* Lektoraim hasznos, javító szándékú megjegyzéseit köszönöm!